

ПУТЕВИ И ФАЗЕ УОБЛИЧАВАЊА СРЕДЊОВЕКОВНЕ ИКОНОГРАФИЈЕ СВЕТОГ САВЕ СРПСКОГ*

Представе најзначајнијег српског светог, архиепископа Саве I, биле су предмет многих истраживања и посвећено им је готово непрегледно мноштво радова.¹ Због тога су изузетно широка и поуздана сазнања која данас имамо о њима. Ипак, не би се могло рећи да је проучавање ликова светог Саве доведено до краја и да су познате и разумљиве све појединости везане за њих. Недовољно разјашњеним нарочито се чине најстарије постхумне представе првог поглавара српске цркве. У вези с њима искрсава читав низ питања везаних за процес уобличавања иконографије светог архиепископа Саве I, који није био ни једноставан, ни краткотрајан, ни праволинијски. Посебну пажњу заслужују оштре разлике уочљиве између Савиних првих светачких представа из друге половине XIII столећа и оних познијих, настајалих током зрелог периода ренесансе Палеолога и касније, све до краја XVII столећа. Покушаћемо зато да у овој прилици дамо скроман доринос расветљавању и решавању поменутих проблема. Притом ће бити нужно изнова претрести нека кључна и већ деценијама расправљана питања.

Дуго се непоколебљиво веровало да се најстарија светачка представа светог Саве Српског сачувала у апсиди Светих апостола у Пећи.² Тамо је на крају низа служећих првосвештеника на северној страни насликан седокоси архијереј означен као свети Сава (сл. 1). Пошто је први српски архиепископ у време осликавања Светих апостола био једини свети јерарх с тим именом, идентификација је била у науци опште прихваћена. Међутим, пре нешто мање од двадесет година професор Сретен Петковић је довео у

* Чланак садржи део резултата остварених на пројектима бр. 177036 – *Српска средњовековна уметност и њен европски контекст* – и бр. 177032 – *Традиција, иновација и идентитет у византијском свету* – које подржава Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ Неке значајније и обухватније студије и чланци посвећени портретима и светачким представама светог Саве наведени су у научном апарату који прати овај рад.

² О тој идентификацији и ауторима који су је заступали cf. С. Петковић, *Представа светог Саве Јерусалимског у олтару пећке цркве Светих апостола*, Саопштења 29 (1997), 55-56, н. 1-3.

Сл. 1. Свети Сава Српски, олтарски простор Светих апостола у Пећи

Fig. 1. St Sava of Serbia, altar of the Holy Apostles church in Peć

сумњу овакво препознавање.³ Он је скрену пажњу на околност да свети Сава из пећке апсиде нема тонзуру, особену за представе првог поглавара српске цркве.⁴ Нагласио је, такође, да уз име у сигнатури нису исписане одреднице уобичајене за ликове тог архиепископа. Учинило му се да и облик браде и косе на разма-траној представи знатније одступају од иконографије светог Саве Немањића. Сматрао је, осим тога, да један исти архијереј није могао бити представљен и у служби архијереја из главне апсиде и из проскомидије, где су насликани како саслужују свети Арсеније и свети Сава Српски. Закључио је стога да је у представи Литургијске сужбе из пећких Светих апостола насликан заправо свети Сава Освећени, то јест Јерусалимски. Томе се, наравно, изразито противи чи-

њеница да је Јерусалимски свети носио јеромонашки чин и да није био рукоположен за епископа. Зато професор Петковић износи мишљење да је због својих заслуга, као творац најзначајнијег црквеног типика, оснивач палестинског монаштва био каткад сликан међу великим литургичарима. Да би поткрепио то мишљење успео је да пронађе две архијерејске представе Саве Јерусалимског, али из позније уметности.⁵ Мора се признати да је својим запажањима и размишљањима покојни професор отворио изнова читав низ чинило се већ одавно разрешених питања. Иако су она несумњиво заслуживала пажњу, остала су, нажалост, без одговарајућег одјека у нашој науци. Због њихове важности и тежине та питања се, међутим, не могу заобићи у расправи за коју најстарије сачуване светачке представе Саве Српског имају пресудан значај.

Приметићемо, најпре, да лик светог Саве из пећке апсиде, насупротив мишљењу професора Петковића, вишеструко одступа од иконографије чувеног палестинског монаха. Није у питању само неодговарајуће архијерејско одејаније. Разматрана пећка представа разликује се знатно

³ С. Петковић, *Представа светог Саве Јерусалимског у олтару пећке цркве Светих апостола*, Саопштења 29 (1997), 55-57.

⁴ О тонзури средњовековног праволавног свештенства, па и српског, најновије и најпотпуније пише Б. Миљковић, *Кружни постриг у православној цркви*, ЗРВИ 50/2 (2013), 987-998.

⁵ Петковић, *Представа светог Саве*, 57-63.

Сл. 2. Свети Сава
Освећени, Богородичина
црква у Студеници

Fig. 2. St Sabbas the
Sanctified, church of the
Virgin Mary in Studenica

од ликова светог Саве Освећеног и по дугим важним иконографским детаљима, као што су дужина и облик косе и браде. Иконографија палестинског пустињака била је уобличена и добила је особен вид, касније широко прихваћен, већ у појединим споменицима из средњовизантијског периода.⁶ Може се навести неколико таквих примера из XI века, као што су они на мозаику у цркви Преподобног Луке Стирског у Фокиди, менолошком хексаптиху из XI stoleћа у манастиру Свете Катарине на Синају, ватиканском јеванђелистару gr. 1156 fol. 279^v или Теодоровом псалтиру из Британског музеја у Лондону Add. 19. 352 итд.⁷ На таквим представама свети Сава Освећени је представљан као кратко подшишан старац проћелавог или сасвим ћелавог темена, каткад с усамљеним праменом косе изнад чела. Брада му је увек доста кратка, равно подсечена, односно карактеристично металаста, најчеће раздвојена у два или више праменова, а на делу под уснама нема власи. Додуше, и током X и XI stoleћа настајале су представе славног јерусалимског пустиножитеља, попут оних из Менолога Василија II или Неа Мони, које нису биле потпуно саображене касније широко прихваћеном и лако препознатљивом моделу.⁸

⁶ Иконографија светог Саве Освећеног није била ни приближно онако “изменљива” како истиче Сретен Петковић (*Представа светог Саве*, 57), позивајући се на “преглед иконографских мена” који даје M. Lechner, *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 8, Rome – Friburg – Basel – Wien 1976, col. 297.

⁷ S. Tomeković, *Les saints eremites et moines dans le décor du narthex de Mileševa*, in: *Милешева у историју српског народа*, ed. B. J. Ђурић, Београд 1987, 56, fig. 10; S. Der Nersessian, *L'illustration des psautiers grecs du moyen âge*, II, Paris 1970, 32, fig. 111; G. Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych of the Saint Catherine's Monastery at Mount Sinai*, Venice – Athens 2009, 69-70, Panel. C;

⁸ Cf. *Il Menologio di Basilio II* (cod. Vaticano greco 1613), Torino 1907, I, 61; II,

Сл. 3 Свети Сава Освећени, Асину, Панагија Форбиотиса, Кипар

Fig. 3. St Sabbas the Sanctified, Asinou, church of Panagia Phorbiotissa, Cyprus

Сл. 4. Свети Сава Освећени, Жича, Спасова црква

Fig. 4. St Sabbas the Sanctified, žiča, Ascension Church

На њима, је рецимо, свети Сава приказан с теменом потпуно покривеним густом седом косом, а брада му је врло кратка али заобљена. У питању је старији образац представљања Саве Освећеног, који се среће већ на представи у Санта Марији Антикви из VIII века.⁹

Негде од првих деценија XII stoleћа Савина особена и одраније мање-више дефинисана иконографија била је шире прихваћена у уметности православних и готово сасвим устаљена. То показују примери у цркви Панагије Форбиотисе у Асину на (сл. 3), са левог крила једног малог триптиха из манастира Свете Катарине на Синају, Светом Пантелејмону у Нерезима, на икони светог Саве из Музеја Лавре у Кијеву, костурници у Бачкову, цркви Панагији Аракиотиси у Лагудери на Кипру или на икони Ваведена и стојећих светих са Синаја.¹⁰ Управо таква иконографија била

p. 225; D. Mouriki, *The Mosaics of Nea Moni on Chios*, I-II, Athens 1985, 77, 167-168, pls. 236b, 312c.

⁹ Cf. S. Brodbeck, *Les saints de la Cathédrale de Monreale en Sicile*, Rome 2010, 687, 688, fig. a.

¹⁰ Г. И М. Сотириу, *Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ*, Атина 1956-1558, I, 77-78, 167; II, εἰκ. 62, 180; M. Sacoroulo, *Asinou en 1106. et sa contribution à l'iconographie*, Brux-elles 1966, 106 - 107, pl. XXIX (с не баш прихватљивом иконографском анализом); Е. Бакалова, *Бачковската костница*, Софија 1977, 95, сл. 146; A. Nicolaïdès, *L'église de la Panagia Arakoitissa à Lagoudéra, Chypre : Etude iconographique des fresques de 1192*, DOP 50 (1996), 118-119, fig. 85; ; E. Bakalova, V. Kolarova, P. Popov, V. Todorov, *The Ossuary of the Bachkovo Monastery*, Plovdiv 2003, fig. 71; В. Н. Лазарев, *Историја византијског сликарства*, Београд 2004, 98-99, сл. 334; S. Tomeković, *Les saints ermites et moines dans la peinture murale byzantine*, Paris 2011, fig. 76. С. Петковић помиње једну представу светог Саве Освећеног из почетка XIII stoleћа на којој свети има косу на темену (O. Wulf, M. Alpatov, *Denkmäler der Ikonenmalerei in kunstgeschichte Folge*, Hellerau bei Dresden 1925, 125, Abb. 49). Међутим, реч је о једној синајској икони

Сл. 5. Свети Сава Освећени, Милешева, припрата

Fig. 5. St Sabbas the Sanctified, Mileševa, narthex

Сл. 6. Свети Сава Српски, проскомидија Светих апостола у Пећи

Fig. 6. St Sava of Serbia, prothesis of the Holy Apostles Church in Peć

је доследно поштована и у српској уметности током прве половине XIII века. Она недвосмислено обележава представе светог Саве Освећеног у Богородичиној цркви у Студеници (сл. 2), у просторији на другом спрату куле Спасове цркве у Жичи (сл. 4), у припрати (сл. 5) и спољашњој припрати Милешеве, или у параклису Светог Ђорђа у Хиландару.¹¹ Другим речима иконографија славног палестинског пустиножитеља била је добро позната и сасвим устаљена у Србији много пре настанка живописа Светих апостола у Пећи. То ни мало не чуди, пошто је реч о светом који је био узор и заштитник тако значајне и учене личности као што је Сава Немањић. Све, или готово све, побројане представе настале су у храмовима чије осликавање је надзирао управо угледни српски имењак освећеног пустињака. Важно је, такође, напоменути да већ описана иконографска својства ликови светог Саве Јерусалимског задржавају и у познијој српској уметности.¹²

Богородице Кириотисе и светог Саве с дубоким залисцима у краткој коси, и с кратком дворогом брадом.

¹¹ Cf. С. Радојчић, *Милешева*, Београд 1967, Т. XLVIII; Б. Тодић, *Фреске XIII века у параклису на тврђу Светог Георгија у Хиландару*, Хиландарски зборник 9 (1997), 46-48, сл. 2, 4, 18; М. Чанак Медић, Б. Тодић, *Манастир Студеница*, Нови Сад 2011, сл. 67; М. Чанак Медић, Д. Поповић, Д. Војовдић, *Манастир Жича*, Београд 2014, сл. 229.

¹² О иконографији светог Саве освећеног у византијској и познијој српској уметности cf. подробније, са мноштвом примера: И. М. Ђорђевић, *Представа светог*

Одмах се уочава да архијереј на разматраној пећкој представи изгледом знатније одступа од ликова светог Саве Освећеног. Тај јерарх није ћелав и има сасвим пуну и веома дугу косу и браду (сл. 1). Чак и на ретким, поменутих примерима из уметности средњовизантијског периода на којима свети Сава Јерусалимски није ћелав или проћелав, његова коса је увек сасвим кратко подшишана, а брада тек толико дуга да покрије врат. Надаље, изглед “подбрадка” светог Саве из Литургијске службе у Пећи, на супрот ономе што вели Сретен Петковић,¹³ није карактеристичан за највећег јерусалимског подвижника (сл. 2, 3, 4). С друге стране, нешто краћи али непроређен средишњи прамен браде, који раздваја два дужа, обележава ликове и појединих других светих архијереја у пећкој Литургијској служби (Јован Милостиви, Атанасије Александријски, Григорије Богослов).¹⁴ Такав прамен се среће и на многим представама светог Саве Српског, рецимо већ на оној из проскомидије Светих апостола у Пећи (сл. 6).

Једини детаљ пећке представе светог Саве који би донекле одговарао иконографији палестинског лавриоте, јесте метласти завршетак на крају браде, иначе, како је поменуто, знатно дуже од оне особене за његове ликове. Но, то је недовољно да би се пећка представа препознала као лик светог Саве Освећеног. Сви остали иконографски елементи, нарочито архијерејска одежа, знатно удаљавају од могућности такве идентификације. И мишљење професора Петковића да је због својих заслуга за стварање најзначајнијег црквеног типика и уобличавање монашког богослужења свети Сава Освећени стекао право да буде насликан као архијереј, тешко је прихватити. Његове архијерејске представе нису познате изван српске средине.¹⁵ Исто тако ни у њој ни изван ње неки други заслужни писци типика и устројитељи монашког богослужења, попут светог Теодора Студита, нису сликани у архијерејском руху.¹⁶ Зато су две српске представе у којима се препознаје свети Сава Освећени као архијереј у Литургијској служби, спорне и сасвим усамљене. Оне су очевидно производ неспоразума

Саве Јерусалимског у Богородичиној цркви, у: Студеница у црквеном животу и историји српског народа, Богословље 31 (45), св. 1 (1987), 171-186; М. Глигоријевић-Максимовић, *Представе светог Саве Освећеног у Жичи*, in: *Манастир Жича. Зборник радова*, приредио Г. Суботић, Краљево 2000, 369-373; Tomeković, *Les saints ermites et moines*, 23-24 et passim.

¹³ Петковић, *Представа светог Саве*, 57.

¹⁴ В. Ј. Ђурић, С. Ђирковић, В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, Београд 1990, сл. 11-12.

¹⁵ Ј. Радовановић помиње једну руску икону из XVI stoleћа на којој је, наводно, свети Сава Освећени представљен као архијереј [cf. Ј. Радовановић, *Српски архиепископи у композицији служења св. Литургије у манастиру Сопотани*, ЗЛУМС 19 (1983), 47, н. 23]. Међутим, реч је о представи светог Стефана Сурошког. С. Петковић, *Свети Сава Српски у старом руском, румунском и бугарском сликарству*, in: *Сава Немањин – Свети Сава. Историја и предање*, ed. В. Ђурић, Београд 1979, 369, сл. 14.

¹⁶ За иконографију светог Теодора Студита cf. D. Mouriki, *The Portraits of Theodore Studites in Byzantine Art*, JÖB 20 (1971), 249-280; Tomeković, *Les saints ermites et moines*, 31-33. У цркви Светог Николе манастира Градишта свети Теодор Студит је представљен на јужном зиду олтарског простора, али као јеромонах, у свештеничком одејанију без омофора.

и нејасног су идентитета. Насликали су их слабије образовани уметници који су их удаљили од изгледа светог Саве Јерусалимског и другим иконографским појединостима. У сопоћанском параклису Светог Ђорђа свети Сава, означен изузетно као Пустињоначелник, има тонзуру, сасвим неодговарајућу за представе тог пустињака, а особену за српско средњовековно свештенство (сл. 18). Тонзуру свети Сава Освећени има и на својој другој архијерејској представи, оној у цркви Светог Мине у Штави из 1633. године. Но, ту је приказан и као савим младолик готово потпуно тамних власи, дуге и сасвим масивне, при дну заобљене браде. И сам професор Петковић дозвољава зато могућност да је у Штави реч о неспоразуму и мешању идентитета светог Саве Освећеног и светог Саве Српског.¹⁷

Могуће је, дакле, показати да представа светеог Саве у Литургијској служби из пећких Светих апостола не одговара освећеном пустињаку. Само по себи, то би водило закључку да је заправо реч о лику светог Саве Српског. Ваљало би, ипак, због у науци пробуђене сумње, темељније размотрити такво препознавање. Њему би у прилог говориле доста одређено неке чињенице. Тако, рецимо, стварајући програм апсидалног сликарства у цркви Богородице Одигитрије, српски архиепископ Данило II ослањао се на решење из суседних Светих апостола. Смештена у мању олтарску конху, представа литургијске службе млађег храма нешто је сажетија од оне из старијег, али пуна непосредних цитата из њега. Тако је на јужној страни конхе у оба светилишта насликан свети Атанасије Велики, који држи свитак с истоветним цитатом. Сличности су још изразитије на северној страни две пећке олтарске конхе. Ликови тројице од четворице јерарха насликаних на тој страни у главном храму патријаршије поновљени су у Одигитрији и то у подударном редоследу. Штавише и свети Василије и свети Григорије Богослов и свети Сава држе у Даниловом храму свитке с оним истим цитатима које имају у задужбини светог Арсенија. Сви су, као и онај у рукама светог Атанасија, поновљени у истој дужини и истог су садржаја који има изворник.¹⁸ Незнатне ортографске разлике последица су промене правописа до које долази у XIV веку. Важно је приметити да је свети Сава овде у натпису недвосмислено означен као први архиепископ српски.¹⁹ Пошто су исти цитати у две цркве везивани за личности сасвим

¹⁷ Петковић, *Представа светог Саве*, 63, нап. 74. Као очевиту грешку сликара треба тумачити и архијерејски лик светог Атанасија Атонског у Рамаћи, на који такође скреће пажњу С. Петковић. О тој представи cf. Д. Војводић, *На трагу изгубљених фресака Жиче I*, Зб. Збограф 34 (2010), 79-80.

¹⁸ Cf. М. Ивановић, *Црква Богородице Одигитрије у Пећкој патријаршији*, *Старине Косова и Метохије* 2-3 (1963), 145; Г. Бабић, *Литургијски текстови исписани на живопису апсиде Светих Апостола у Пећи*, *Зборник заштите споменика културе* 18 (1967), 75-80, сл. 1-4.

¹⁹ Да свети Сава носи свитак с истом молитвом у Литургијској служби у Светим Апостолима и у Богородици Одигитрији забележила је још Десанка Милошевић. О томе да је понављање решења из апсиде старије пећке цркве у олтарској конхи млађег храма имало знатно шире размере расправљали смо много опширније у усменој верзији овог саопштења, прочитаној 3. јуна 2014. године на научном скупу Ниш и Византија. У најновијој књизи о Пећкој патријаршији, изашлој из штампе почетком 2015. године,

Сл. 7. Свети Сава Српски, Милешева
Fig. 7. St Sava of Serbia, Mileševa

Сл. 8. Свети Сава Српски, параклис
Светог Симеона у Студеници
Fig. 8. St Sava of Serbia, parekklesion of St
Simeon in Studenica

одређених архијереја, јасно је да је архиепископ Данило у архијереју насликаном на крају северног дела Литургијске службе у Светим апостолима видео светог Саву Српског. Од кључног утицаја на то морале су бити снажне пећке локалне традиције. Занимљиво је приметити да је и касније у Ресави свети Сава Српски прикључен Литургијској служби као последњи архијереј у низу на северној страни.²⁰ И у пећкој Одигитрији и у Ресави свети Сава је, за разлику од представе из Светих апостола насликан као средовечан човек тамних власи. Међутим, обе млађе представе настају у време када је сликање првог српског архиепископа у том виду било устаљено правило, о чему ће тек бити речи.

Да би препознавање светог Саве српског у представи из апсиде цркве Светих апостола у Пећи било сасвим веродостојно, морају се размотрити и одступања тог лика од касније устаљене иконографије првог српског архиепископа, одступања на које ја указао Сретен Петковић. Одсуство тонзуре на њему представља заиста велику необичност у иконографији првог српског архиепископа. Ипак, оно није изузетно. Познато је неколико Савиних представа без те ознаке старог српског свештенства. Насликани још за живота у прараклису светог Симеона у Студеници (сл. 8), свети

такође је, укратко, скренута пажња на ту појаву. Cf. Д. Милошевић, *Иконографија светог Саве у средњем веку*, in: *Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање*, ed. В. Ђурић, Београд 1979, 300; М. Чанак-Медић, Б. Тодић, *Пећка патријаршија*, Нови Сад 2014, 120 (Б. Тодић).

²⁰ Б. Живковић, *Манастија. Цртежи фресака*, Београд 1983, IV, 7. 7.

Сава и његов наследник на архиепископском трону немају обријано теме, као ни синовац првог српског архиепископа, јеромонах Сава. Занимљиво је да тонзуру највећи српски свети нема ни на поменутим представама у Литургијским службама у Богородици Одигитрији у Пећи²¹ и Ресави.²² Ни сведеност пратећег натписа уз Савин лик из олтарске апсиде Светих апостола, насупрот мишљењу уваженог професора Петковића, нема искључиви доказни значај. Уз представу првог српског архиепископа у жртвенику истог тог пећког храма исписане су такође само две речи – свети Сава. У идентитет те представе, хронолошки веома блиске разматраној, нико од истраживача није озбиљно посумњао.²³ Надаље, присуство две богослужбене представе неког архијереја у оквиру програма одељених простора једног истог храма није нимало необичана појава. То нарочито важи за хронолошки слојевите сликарске целине какве су пећка или она сопоћанска.²⁴

Свим поменутим одступањима лика светог Саве из апсиде пећких Светих апостола од уобичајене иконографије првог српског архиепископа могу се, дакле, пронаћи извесне паралеле. Међутим, не може се порећи чињеница да су те паралеле веома ретке а да значајних одступања има неколико. Са друге стране, уочавају се на пећкој представи и елементи прилично својствени уобичајеном лику светог Саве Српског. Тај архијереј је каткад заиста сликан с косом која се спушта испод ушију, а брада му је по правилу бивала дуга и при крају заравњена, готово равно подсечена, неретко подељена у два прамена. Скоро исту дужину косе и браде свети Сава има на поменутој представи из проскомидије главне пећке цркве (сл. 6). Брада му је и ту равно подсечена и раздељена по средини краћим средишњим праменом, а на темену се једва уочава тонзура.²⁵ Она је толико мала да јој нема праве паралеле на познијим представама српских јерараха. На обе пећке представе први српски архиепископ је потпуно сед што није баш очекивано, јер на познатим портретима насталим за време његовог живота свети Сава има готово потпуно тамне власи, с тек по којом седином, и приметно краћу браду (Милешева, параклис Светог Симеона

²¹ Исто је и у једној од сцена житија светог Арсенија у проскомидији истог храма.

²² Б. Тодић, *Манастир Ресави*, Београд 1995, 83, сл. 59.

²³ Cf. наредну напомену.

²⁴ Г. Бабић, која је фреске у протезису Светих апостола датовала у време после 1263. године, с правом истиче да су ту насликани како саслужују Сава I и Арсеније, а не Арсеније и Сава II. Б. Тодић те фреске датује у време после 1266, а С. Петковић у 1271-1272. Cf. Г. Бабић, *Симболично значење живописа у протезису Светих Апостола у Пећи*, Зборник заштите споменика културе 15 (1964), 181; С. Петковић, *Архиепископ Данило I – ктитор фресака у проскомидији пећке цркве Светих апостола*, Зограф 30 (2004-2005), 81-88; Чанак-Медић, Тодић, *Пећка патријаршија*, 55. За датовање фресака сопоћанског параклиса Светог Ђорђа, на којима су поновљени ликови српских архиепископа из главног олтарског простора, у последње деценије XIII века cf. Петковић, *Представа светог Саве*, 62, н. 66; М. Чанак-Медић, Б. Тодић, *Стари Ресави Сопотанима*, Београд 2013, 176-178 (Б. Тодић).

²⁵ Ђурић, Ћирковић, Кораћ, *Пећка патријаршија*, сл. 3.

у Студеници).²⁶ Милешевски портрет (сл. 7) је могао настати највише петнаест а најмање седам година пре 14. јануара 1236. године када је Сава умро. Зато се не би могла искључити могућност да је свети у међувремену потпуно оседео. Но, делимично пресликан студенички портрет, настао најраније тек 1234. године, на оба слоја показује светитеља такође тамних власи (сл. 8). Ако бисмо узели да он даје бар оквирну слику Савиног изгледа непосредно пред његов други полазак у Свету земљу, 1234. године,²⁷ морали бисмо приметити да та слика и превише одступа од онога што се види на пећким светачким представама нашег првог архиепископа. Такву разлику у овом тренутку сасвим је тешко с поуздањем објаснити. Мора се, ипак, запазити да портрете српског свештенства из параклиса Светог Симеона у Студеници обележавају неки потпуно необични детаљи – и Сава I и Арсеније и јеромонах Сава представљени су без тонзуре, а двојица српских архиепископа, сасвим изузетно, носе фелоне а не полиставрионе. Рекло би се да сликар првог слоја студеничких портрета није најбоље познавао изглед српских прелата, па су они били убрзо преправљени. Међутим, и на новом слоју, свети Сава има тамне власи. Како год било, готово кроз читаву другу половину XIII столећа одржаће се обичај представљања потпуно седокосог светог Саве. Као потпуно седокос он је насликан у главној олтарској апсиди а затим и у проскомидији Светих апостола у Пећи (сл. 1, 6), у олтару па потом и у параклису Светог Ђорђа у Сопотанима (сл. 16) и, најзад, у цркви Светог Ахилија у Ариљу (сл. 12).

Најраније постхумне представе првог српског архиепископа ипак нису биле без икаквог дослуха с његовим портретима настајалим за живота. На оба поменута портрета из времена пре 1236. брада светог Саве је, мада знатно краћа но у Пећи, при дну готово заравњена, односно раздвојена у два благо заобљена прамена. И дужина и начин чешљања косе на тим потретима слични су оним на представама из Пећи. Можда се горе поменуте разлике између Савиних портрета и постхумних пећких представа могу објаснити чињеницом да су ове друге жанровски битно другачије. Заправо то су најстарије сачуване светачке представе Саве Српског. Оне су настајале више деценија након смрти светог Саве, када је сећање на његов изглед већ почело да бледи, уз учешће грчких сликара који га засигурно нису могли видели живог. Зато је светачка иконографија првог поглавара српске аутокефалне цркве могле бар делом бити уобличавана и кроз позивање на поједине елементе општепознате иконографије светог Саве Освећеног. Уосталом, добро је знано да је уз ослањање на литерарно оформљене ликове старијих и угледнијих светих, вајана “светачка физиономија” српских светих и у богослужбеној књижевности. Уочава се, у сликарству, коришћење неких карактеристичних детаља иконографије светог Саве Освећеног за грађење светачког лика његовог српског имењака. Нарочито је упадљив изратито заравњен завршетак браде, раздвојене

²⁶ С. Радојчић, *Милешева*, Београд 1967, Т. II. Студенички портрет није ваљано објављен.

²⁷ О хронологији другог ходочашћа светог Саве у Палестину, са упућивањем на старију литературу cf. М. Марковић, *Прво путовање светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*, Београд 2009, 11-12.

Сл. 9. Свети Сава
Српски, олтарски
простор Сопоћана

Fig. 9. St Sava of Serbia,
altar area of Sopoćani

по средини на обе пећке предтаве, који је у главној апсиди чак изразито метласт.²⁸ Метласта брада не среће се на портретима српског светог из времена пре 1236. године. Заравњену, метласту браду, издељену у више праменова, карактеристичну такође за представе Освећеног пустињака,²⁹ само нешто дужу, свети Сава Српски има и у Ариљу (сл. 12). Сви ти “светосавски” облици браде – потпуно равно подсечена, раздељена у два заобљена прамена, метласта и издељена у више мањих праменова – једном прихваћени, остаће као варијанте стално присутни у иконографији српског светог. Сретаће се на многим његовим познијим представама из XIV-XVII века, на којима су му власи готово редовно тамне (сл. 19-22).

Од побројаних, најстаријих сачуваних Савиних представа, величином и обликом браде знатније се разликује лик архијереја на јужном зиду олтарског простора Сопоћана.³⁰ У њему је још поодавно препознат први српски архиепископ, а то је постало општеприхваћено. Тако је поменути лик први идентификовао Светислав Мандић,³¹ мада сем тонзуре, он нема битних иконографских црта особених за представе светог Саве Српског (сл. 11). Брада архијереја о којем је реч веома је дуга, масивна

²⁸ Tomeković, *Les saints ermites et moines*, fig. 76, 77.

²⁹ Sacoroulo, *Asinou*, 106-107, pl. XXIX; Радојчић, *Милешева*, т. XLVIII; Чанак-Медић, Поповић, Војводић. *Манастир Жича*, сл. 229.

³⁰ В. Ј. Ђурић, *Сопоћани*, Београд 1991, сл. 43; Чанак-Медић, Тодић, *Стари Рас са Сопоћанима*, сл. 83.

³¹ С. Мандић, *Три портрета у Сопоћанима*, Књижевне новине, 30. септембар 1954 (= *idem*, *Древник. Записи конзерватора*, Београд 1975, 29-34). Сам Мандић је сматрао да ће за поуздану идентификацију тројице српских архијереја у Сопоћанима бити “доцније нужна” поређења с њиховим познатим портретима (*ibidem*, 33), али она нису никада извршена.

Сл. 10. Свети Арсеније,
олтарски простор
Сопоћана

Fig. 10. St Arsenije, altar
area of Sopoćani

и превише заобљена, у односу на ону с несумњивих Савиних представа. Изузетно заслужан за уочавање карактеристичних особености у сликању представа тројице првих предводника српске цркве на рубу Литургијске службе сопоћанског олтара, Модић је у другој двојници јерарха с тонзуром, насликаној на северној страни олтарског травеја, видео светог Арсенија I и Саву II. Но, мора се приметити да ни те представе са северне стране не носе иконографске црте ликова оних архиепископа с којима су поистовећне.³² Тако, рецимо, прелат препознат као Арсеније I има уску и прилично кратку браду, готово равно засечену (сл. 9). Пажљивије посматрање, те седе браде изблиза и раздвајање њених делова од оштећења на фресци води закључку да је била завршена у два сасвим благо заобљена прамена, с неизравнатим, штрчећим власима. Осим тога један уски прамен на левој страни је издвојен, па додатно доприноси утиску о неуглађеном, готово метластом завршетку браде. Таква брада би одговарала донекле светом Сави Освећеном и још више светом Сави I Српском, а не Арсенију I. Други по реду српски архиепископ по правилу се слика са дугом, при врху стањеном, готово зашиљеном брадом, обично подељеном у два вретенаста прамена.³³ Управо описани облик браде обележава представу српског

³² Чанак-Медић, Тодић, *Стари Рас са Сопочанима*, сл. 82.

³³ Када се пажљиво прате остаци линија у доњем делу браде светог Арсенија у Пећи, види се да му је и ту брада била веома дуга, сужена, готово зашиљена при врху (Ђурић, Ћирковић, Кораћ, *Пећка патријаршија*, сл. 4), а такву браду има и на многим познијим представама. Једини изузетак, који драстично одступа од правила јесте Арсенијев лик у егзонартексу Богородице Љевишке. Cf. Б. Живковић, *Богородица Љевишка. Цртежи фресака*, Београд 1991, 79.

Сл. 11. Свети Сава
II, олтарски простор
Сопоћана

Fig. 11. St Sava II,
altar area of Sopoćani

архиепископа на крају северног крила Литургијске службе из олтарског простора Сопоћана (сл. 10). Нису ли онда овде представљени свети Сава I и Арсеније иза њега, а не Арсеније и Сава II.

У том последњем у низу архијереја на северном зиду сопоћанског олтарског простора Светислав Мандић је препознао Саву II, пре свега зато јер он има прилично тамне, једва проседе власи косе и браде. Мандићу је изгледало природно да најмлађи и, како је мислио, могуће живи архиепископ, буде приказан као средовечен а не стар човек.³⁴ Потрудио се, ипак, да пронађе додатну потврду свом закључку. Приметио је да поменути проседи српски архијереј има сличну боју власи као и јерарх насликан у сцени Смрти краљице Ане Дандоло, у којем је такође видео Саву II.³⁵ Међутим, реч је о неком епископу, а не архиепископу, јер је крај краљичиног одра представљен прелат у фелону.³⁶ Српски архиепископи,

³⁴ Мандић, *Три портрета*, 33, 34.

³⁵ Ibidem, 33. Још је П. Поповић претпоставио, без икаквог образложења, да је ту реч управо о Сави II. Готово у исто време и В. Р. Петковић је био склон да у том, како вели "епископу", препозна Саву II, јер му је, зачудо, личио на трећег српског архиепископа из сцене његове смрти у Светим апостолима у Пећи. Петковић је, међутим, дозволио и могућност да је у питању рашки епископ (Герасим или Михаило). Још је опрезнији В. Ј. Ђурић, који у јерарху такође види епископа. Б. Тодић сматра да је у питању архиепископ, кога не именује. Мишљење да је овде реч о лику Саве II прихватило је, такође, С. Радојчић. Cf. П. Поповић, *Смрт мајке краља Уроша I. Фреска у манастиру Сопоћанима*, *Старинар* 5 (1930), 33; V. R. Petković, *La mort de la reine Anne à Sopoćani*, in: *L'art byzantine chez les Slaves I/2*, Paris 1930, 218-219; С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Београд 1934, 24; В. Ј. Ђурић, *Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле III*, *ЗРВИ* 11 (1968), 105; Чанак-Медић, Тодић, *Стари Рас са Сопоћанима*, 164, сл. 115.

³⁶ Ђурић, *Сопоћани*, сл. 6; Чанак-Медић, Тодић, *Стари Рас са Сопоћанима*, сл. 115.

Сл. 12. Свети Сава Српски, Ариље
Fig. 12. St Sava of Serbia, Arilje

Сл. 13. Свети Арсеније, Ариље
Fig. 13. St Arsenije, Arilje

за разлику од епископа, носили су још од времена Саве I, током читавог XIII столећа, полиставрион. Управо у такав орнат одевен је и Сава II у олтару Сопоћана. Надаље, за разлику од краља Уроша, јерарх у сцени Смрти краљице Ане нема нимб, иако су српски архиепископи и у оквиру историјских композиција представљани с тим знаком светости или преосвећености. Брада му је заобљена, односно није раздвојена у два вретенеста прамена као код прелата на крају северног крила Литургијске службе у сопоћанском олтару. Не зна се тачно када је умрла краљица Ана. Но, чак и ако је то било у време када је Сава, као други или трећи син Стефана Првовенчаног,³⁷ био хумски епископ,³⁸ тешко је претпоставити да би он остављао своју катедру и долазио на рашки двор да служи опело старој маћехи, и то без присуства подручног архијереја.³⁹ Наиме, на сцени смрти краљице Ане приказано је како опело служи само један прелат.

³⁷ О Предиславу, односно Сави, као сину Стефана Првовенчаног cf. Љ. Ковачевић, *Жене и деца Стефана Првовенчаног*, Глас СКА 60 (1901) 4–29; Ђ. Сп. Радојичић, *Ко је отац Саве II?*, Богословље 1/4 (1926) 1–12; М. Ал. Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњег века*, Хришћанско дело, год. 3., св. 4–6 (Скопље 1937) 262–263.

³⁸ На катедри хумских епископа он је седео отприлике између 1250. и 1263. године. Cf. Пурковић, *Српски епископи*, 263.

³⁹ Другачије је мислио М. Ал. Пурковић, који такође у том архијереју види епископа. Cf. Пурковић, *Српски епископи*, 263.

Када је 1263. ступио на чело српске цркве,⁴⁰ Сава II је имао преко шездесет година,⁴¹ а након смрти 8. фебруара 1271. представљан је потпуно сед или с преовлађујуће белим власима. Оне су морале бити седе и у годинама пред крај његовог живота. Зато је сасвим мало вероватно да је око 1265. године, када су најраније могле настати фреске Сопоћана, Сава II био тек понешто просед. Са друге стране, ваља приметити да је Арсеније сликан каткад и након смрти с тамним власима, уз тек мало седина. Као средовечан, он је представљен у Ариљу (сл. 13), олтару параклиса Светог Димитрија у Дечанима,⁴² у Будисавцима⁴³ или параклису Светог Стефана у Морачи (сл. 15). За нашу расправу изузетно је важан баш пример из Ариља. Реч је о лику уклопљеном у низ српских архиепископа, који хронолошки први следи за представама из олтару Сопоћана. На почетку ариљског строја стоји лик седокосог светог Саве I са заравњеном, метласто скраћеном брадом (сл. 12), па је по изгледу најближи првом од српских архиепископа на северном зиду сопоћанског олтару. Следи га Арсеније I, насликан управо с дугим, при врху суженом брадом, тамних власи (сл. 13). Све је, дакле, исто као и код последњег ахијереја на северној страни олтарског простора у Сопоћанима. Иза

Сл. 14. Свети Сава II, Ариље

Fig. 14. St Sava II, Arilje

⁴⁰ О Сави II као архиепископу cf. С. Станојевић, *Српски архиепископи од Саве II до Данила II (1263-1326)*, Глас СКА 153, други разред 77 (Београд 1933), 44-49.

⁴¹ Ако се прихвати да му је мајка била прва жена Стефана Првовенчаног, онда је морао бити рођен пре 1200, јер је Евдокију Стефан Првовенчани отпустио негде 1200-1201. Осим тога, на оба слоја портрета у параклису Светог Симеона у Студеници (старији слој је из око 1235), Сава је представљен као већ сасвим зрео човек, од преко 35 година. Cf. *Историја српског народа I*, Београд 1981, 268 (С. Ђирковић); Чанак-Медић, Поповић, Војводић. *Манастир Жича*, 332 (Д. Војводић).

⁴² Б. В. Поповић, *Програм живописа у параклису Св. Димитрија. Олтар*, in: *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 319-320, сл. 2.

⁴³ Необјављена представа из Будисавца веома је оштећена, али се уочава да је брада светог Арсенија била дуга, уска и подсликана тамно мрком бојом.

Сл. 15. Свети Арсеније,
параклис Светог Стефан у
Морачи

Fig. 15. St Arsenije,
parekklesion of St Stephan in
Morača

Арсенија у Ариљу стоји Сава II представљен с дугом, сасвим седом, пуном и заобљеном брадом (сл. 14), па тако иконографски потпуно одговара лику српског јерарха из јужног крила сопоћанске Литургијске службе.

Разматрање иконографије ликова архиепископа српске цркве у Сопоћанима и њихово поређење с представама истих личности у другим споменицима XIII столећа, пре свега оним из Ариља, воде закључку да широко прихваћена идентификација личности тројице Срба насликаних у олтару гробне цркве краља Уроша I није ваљана. Спроведене анализе уверавају да су свети Сава I и свети Арсеније насликани на северној, а Сава II на јужној страни олтарског простора. Овде би се могло приметити и то да је лик светог Саве I прикључен северном крилу Литургијске службе и у већини других средњовековних храмова. Реч је о Светим апостолима у Пећи, Богородици Одигитрији у Пећи и Светој Тројици у Ресави. С. Мандића је на другачије препознавање навела, осим средовечности последњег у низу архијереја на северној страни сопоћанског олтара, још једна појединост. Лик српског архиепископа на јужној страни наводно је посебно почаствован постављањем испред полуфигуре неког антиохијског патријарха. Идентификовао га је као светог Игњатија Богоносца.⁴⁴ Касније је В. Ј. Ђурић настојао да докаже постојање идејне везе између наводне представе светог Игњатија, као једног од узора светог Саве Српског, и архијереја пред њим – оног у којем је препознатан управо свети Сава I. При томе је угледни истраживач осећао колико је необично да следбеник буде насликан испред светог који је истицан као његов узор.⁴⁵ Међутим,

⁴⁴ Мандић, *Три портрета*, 33-34.

⁴⁵ В. Ј. Ђурић, *Свети Сава Српски – нови Игњатије Богоносац и други Кирил*,

Сл. 16. Свети Сава
Српски, параклис Светог
Ђорђа у Сопоћанима
Fig. 16. St Sava of Serbia,
parekklesion of St George
in Sopoćani

идентификација антиохијског јерарха је у новијој литератури озбиљно оспорена. Показало се како је вероватније да је на крају сопоћанске службе био приказан неки други антиохијски архијереј – свети Мелетије или свети Јевстатије.⁴⁶ С друге стране, колико би позиција испред било ког од тих древних архијереја била необична за Арсенија I и Саву II, у истој мери је необична и за Саву I. Нема примера да је први српски архиепископ ни пре ни касније у представама Литургијске службе добијао место испред старијих, општеправославних светих. Сигурно је зато да тако необична позиција било ког српског архиепископа у представи Литургијске службе није утемељена на хијерархијским, него неким другим разлозима. Они се за сада могу само наслућивати. Уочава се, рецимо, да је фигура поменутог антиохијског патријарха пресечена напола пролазом у ђаконикон. Могуће је да су сликари и њихови налогодавци желели да избегну сликање “попрсне” представе домаћег црквеног поглавара у поворци, поготово ако је реч о актуелном или тек недавно преминулом црквеном поглавару. Проблем је на северној страни био мање изражен. Улаз у проскомидију постављен је тако да је дозволио спуштање до тла бар дела фигуре српског архиепископа насликаног изнад њега.⁴⁷

ЗЛУМС 15 (1979), 95-96, 98.

⁴⁶ М. Живковић, *Из иконографског програма Богородичине цркве у Студеници (1568): појединачне светитељске представе у северном вестибилу*, Ниш и Византија 12 (2014), 423-425.

⁴⁷ Сф. Б. Живковић, *Сопоћани. Цртежи фресака*, Београд 1984, 14-15.

Сл. 17. Свети Арсеније,
параклис Светог Ђорђа у
Сопоћанима

Fig. 17. St Arsenije, parekkle-
sion of St George in Sopoćani

Осим већ наведеног, у прилог препознавању светог Саве I и Арсенија у ликовима на северној страни олтарa говорио би, чини се, и живопис у сопоћанском параклису Светог Ђорђа. И тамо је насликана Литургијска служба с текстом Молитве Трисвете песме исписаним на свицима у рукама архијереја.⁴⁸ Пошто је у том виду поменути текст прилично ретко истицан на свицима служећих архијереја током средњег века, јасна је намера сликара параклиса да пренесе баш решење из олтарског простора католикона. Нешто слично се догодило, како смо видели, и у Пећи. Наравно, сликар сопоћанског параклиса ослањао се на решење из главног олтарa у мери у којој је то било могуће, прилагођавајући га смањеном броју учесника у Служби и особеностима просторије коју је осликавао.⁴⁹ На источном крају јужног зида он је представио светог Саву Српског (сл. 16).⁵⁰ Његова седа, не превише дуга, али широка брада има на крају два благо заобљена прамена, слично бради прелата у главном олтару којег смо препознали као светог Саву I. Одмах иза Саве I и у параклису ступа Арсеније, насликан с приметно дужом и знатно ужом брадом (сл. 17).⁵¹ Обликом, она највише одговара бради последњег у низу архијереја на северној страни главног

⁴⁸ Ibidem, 36.

⁴⁹ Ово понављање портрета српских архиепископа у Сопочанима узгредно се помиње у Чанак-Медић, Тодић, *Стари Рас са Сопочанима*, 176 (Б. Тодић).

⁵⁰ Ђурић, *Сопочани*, сл. 123.

⁵¹ Ibidem, сл. 123.

Сл. 18. Свети Сава Пустинјоначалник, параклис Светог Ђорђа у Сопоћанима

Fig. 18. St Sava Pustinjonačalnik, parekklesion of St George in Sopoćani

олтарског простора и по томе што је подељена у два шиљата прамена. У њој, додуше, има знатно више седина, заправо види се тек по која тамнија влас. Биће да су ликови двојице првих српских архиепископа насликани у параклису на јужној страни, супротно у односу на место на којем су представљени у главном олтару, јер се на северном зиду капеле налази ниско постављен прозор. Због њега је представа светог Григорија Богослова, друга у низу на том зиду, спуштена испод нивоа рамена околних фигура. Испред светог Григорија насликан је већ помињани, необични лик светог Саве Пустинјоначалника, у архијерејском одејанију и с тонзуром (сл. 18). Недовољно је уверљива аргументација појединих истраживача који су сматрали да у њему треба несумњиво препознати Саву II.⁵² Колико год да тонзура и архијерејско одејаније не одговарају светом Сави Освећеном, толико облик браде и пратећи натпис не приличе српском архиепископу Сави II. Могуће је да је збрка која се јавља у иконографији резматране представе плод неспоразума између сликара и ктитора параклиса, односно да су две светачке личности побркане и спојене у једну. У сваком

⁵² Мандић, *Три портрета*, 33; Р. Николић, *Прилози проучавању иконографије и стилских особености старог српског сликарства 2. О приказу архиепископа Саве II на живопису манастира Сопоћана*, *Свеске* 16 (1985), 45-46.

Сл. 19. Свети Сава Српски, Богородица
Љевишка у Призрену

Fig. 19. St Sava of Serbia, Virgin Mary of
Ljeviša Church

Сл. 20. Свети Сава Српски, Свети
Димитрије у Пећи

Fig. 20. St Sava of Serbia, St. Demetrios
Church in Peć

случају, распоред и однос архијерејских представа с тонзуром на галави у параклису светог Ђорђа и у главном олтару чини се идентичним, само што су обрнуте стране на којима су насликани.

Ако се лик светог Саве I препозна у представи седог архијереја на северној страни сопоћанског олтарског простора, а не оног на јужној, иконографија низа најстаријих постхумних представа првог српског архиепископа, настајалих током XIII столећа, открива се као знатно доследнија. Све те најстарије Савине представе, без изузетка, показују човека потпуно седих власи, средње дуге, каткад сасвим равно подсечене браде, а каткад раздвојене на два, при дну благо заобљена прамена. Из тих праменова штрче у неким случајевима, мање или више немирно, издвојене оштре власи (главни олтарски простор у Пећи и у Сопоћанима). Ни један од најстаријих Свиних светачких ликова није насликан засебно. Испрва, они чине део ширих богослужбених представа у олтарском простору (апсида Светих апостола у Пећи, проскомидија исте цркве, олтарски травеј Сопоћана, сопоћански параклис Светог Ђорђа) и томе су прилагођени њихова поставка, став и гестови. Иако је у Ариљу, прад сам крај XIII века, фигура светог Саве I чеоно и хијератично постављена, она ни ту није засебна светачка представа већ припада широком низу фигура српских

јерараха.⁵³ Ваља приметити да је и фигура Савиног оца, светог Симеона, током XIII stoleћа, сем у њему посвећеном сопоћанском параклису, сликана искључиво у оквиру низова портрета Немањића. Но, за разлику од светог Симеона Српског, чији је култ био већ знатније развијен и коме су била посвећана бар три параклиса уз немањићке задужбине, свети Сава током XIII века још није стекао статус патрона неког светилишта. Процес издвајања његових ликова из богослужбених поворки везаних за олтарски простор и историјских низова српских јерараха није зато био нарочито динамичан. До “еманципације” Савинеих светацких представа доћи ће тек у другој фази развоја њихове иконографије.

Почеци те друге фазе у развоју постхумних представа светог Саве Српског могу се изгледа везати за последње деценије XIII, односно прве деценије XIV stoleћа, а карактерише је више нових елемената. Први српски архиепископ сада почиње да се слика као средовечан човек тамних власи, са по тек којом седином. Ако је веровати опису Александра Гиљфердинга, светлосмеђе власи јављају се већ на представи светог Саве у Ђурђевим ступовима, насталој око 1280. године.⁵⁴ Тамне власи, обично тек с нешто седином, постају непроменљив детаљ иконографије светог Саве, са занемарљиво мало изузетака (сл. 19-22).⁵⁵ У време Данила II подмлађени лик светог Саве већ се толико уврежио у српској уметности

Сл. 21. Свети Сава Српски, црква Светог Никите код Бањана

Fig. 21. St Sava of Serbia, St Niketas Church near Banjani

⁵³ Д. Војводић, *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу*, Београд 2005, 91-98, 296-297.

⁵⁴ А. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево 1972, 130.

⁵⁵ Као изузетак може се издвојити лик из Краљеве цркве у Студеници, архаичан и по неким другим иконографским елементима (cf. Г. Бабић, *Краљева црква у Студеници*, Београд 1986, 186. Т. XXXI). У неким заиста ретким примерима из доба турске власти реч је несумњиво о “копирању” Савиних ликова из Литургијских поворки насталих у тринаестом веку. Cf. С. Петковић, *Фреске олтарског простора у цркви Жељевици из 1609. године – дело Георгија Митрофановића*, Саопштења 34 (2002), 251, сл. 3.

Сл. 22. Свети Симеон Српски и свети Сава Српски, Лесново

Fig. 22. St Simeon of Serbia and St Sava of Serbia, Lesnovo

да је у циклусу житија светог Арсенија у проскомидији Богородице Одигитрије у Пећи Сава насликан као човек смеђих власи који, сасвим нелогично, рукополаже за епископа свог ученика и наследника Арсенија – увелико оседелог старца.⁵⁶ На представама из ове друге фазе, свети Сава заузима репрезентативан чеони став, чинећи хијератичне гестове, тј. обично држи јеванђеље и благосиља (сл. 19-22).⁵⁷ Његови ликови све су јасније истакнути у програму храмова и приближени оку верника. Од краја XIII, односно почетка XIV века представљан је у наосу, по правилу у западним деловима храма, најчешће придружен светом Симеону Српском, чак и кад није укључен у шире немањићке портретске целине (сл. 22). Здруженом снагом њихови култови дејствовали су и кроз тада стваране богослужбене текстове.⁵⁸ Но, заједничко представљање двојице српских светих умногоме је оправдавало и истицање Савиних архијерејских ликова у простору наоса. Пратећи представу светог Симеона, лик светог Саве укључује се обично у низове светих монаха и пустињака. Најстарији пример здруживања представа родоначелника династије и његовог

⁵⁶ Милошевић, *Иконографија светог Саве*, 299-300, сл. 15; Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка патријаршија*, сл. 105.

⁵⁷ Све те представе пописали су, описали и проучили Милошевић, *Иконографија светог Саве*, 293-315; Б. Тодић, *Репрезентативни портрети светог Саве у средњовековном сликарству*, in: *Свети Сава у српској историји и традицији*, ed. С. Ђирковић, Београд 1998, 233-248.

⁵⁸ Милошевић, *Иконографија светог Саве*, 293-315; Тодић, *Репрезентативни портрети светог Саве*, 248.

најмлађег сина пружа изгледа опет католикон Ђурђевих ступова са слојем фресака из обнове краља Драгутина.⁵⁹ У споменицима из друге половине XIV столећа здружени ликови светог Саве и светог Симеона померају се ка источнијим, тј. истакнутијим деловима цркава. Од почетка поменутог столећа први српски архиепископ почиње да се представља у сакосу (сл. 19-21),⁶⁰ а у Грачаници први пут држи мали крст и марамицу.⁶¹ Тај крст у појединим споменицима из средине и друге половине века постаје наглашено велик и богато украшен драгуљима и бисерјем.⁶² Само по изузетку први предводник аутокефалне српске цркве представљан је с патријаршијском калиптром на глави.⁶³

Појаву појединих поменутих елемената на представама из друге фазе развоја светачке иконографије Саве I Српског, попут сакоса, крста, марамице и калиптре, у науци давно уочену, лако је објаснити. С једне стране она је последица увођења богослужбених обичаја и инсигнија доба Палеолога у српску цркву.⁶⁴ Готово сви ти делови орната и инсигније запажају се и на савременим портретима живих српских архијереја из XIV века. Са друге стране, појава савременог патријаршијског орната и инсигнија на представама светог Саве, део су напора да се уобличи репрезентативна иконографија његових ликова, односно да се тај свети, чији је култу био у успону, истакне као архијереј највишег достојанства и ранга.⁶⁵ Јасно је да су у складу с узусима репрезентативности у представљању били усклађени и поставка, ставови и гестови Савиних представа. Али како објаснити изненадно и драстично Савино подмлађивање, спроведено толико доследно да су дотада неприкосновене старачке представе првог српског архиепископа готово одједном, потпуно и заувек потиснуте, на шта досада није била скренута пажња? Биће да су у трагању за идеалном репрезентативном иконографијом светог Саве сликари и њихови идејни покровитељи посегли за најближим и најаутентичнијим моделом. Њега су пружали архиепископови репрезентативни портрети настали пре 1236. године. Данас знамо само за оне у Милешеви и праклису светог Симеона у Студеници. Сигурно је да их је било још.⁶⁶ Међутим, ова

⁵⁹ Представа светог Симеона налазила се на источном зиду припрате, северно од улаза у наос, а лик светог Саве био је насликан, по свему судећи, наспрам очевог, јужно од улаза. Cf. Гиљфердинг, *Путовање*, 130; G. Muir Mackenzie and A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*, London 1867, 310-311; Н. Л. Окунев, *Столпы Святого Георгия*, Seminarium Kondakovianum 1 (1927), 238.

⁶⁰ О сакосу као одејанију поглавара српске цркве cf. Т. Стародубцев, *Сакос црквених достојанственика у средњовековној Србији*, in: *Византијски свет на Балкану II*, ed. Б. Крسمановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 523-548.

⁶¹ Тодић, *Репрезентативни портрети светог Саве*, 237. 240, 241-242, 243, 246, сл. 10, 11, 13.

⁶² Ibidem, 240, 241-242, 243, 246, сл.

⁶³ Ibidem, 243-244, сл. 11.

⁶⁴ Ibidem, passim; Стародубцев, *Сакос*, passim.

⁶⁵ Тодић, *Репрезентативни портрети светог Саве*, passim.

⁶⁶ Један у основи репрезентативан, али сада веома оштећен портрет био је насликан и у Жичи. Cf. Чанак-Медић, Поповић, Војводић, *Манастир Жича*, 323, 326-

два позната репрезентативна портрета по свим кључним елементима толико одговарају представама светог Саве из XIV века да је несумњиво да су управо они пресудно утицали на другу фазу уобличавања светачке иконографије архиепископове. Ипак, како смо већ приметили, у њој није пренебрегнута сва дотадашња историја стварања Савиног светачког лика. Из њене прве фазе, а не са портрета, преузети су нешто већа дужина браде и варијанте њених карактеристичних завршетака, уз сасвим мале измене. Но, нарочито је важно приметити да се већина ликова светог Саве у доба Палеолога и каснијој уметности, битно разликује по свом програмском контексту, односно смислу, и од портрета из времена пре 1236. године и од светачких представа настајалих до краја XIII столећа. Све основне црте стечене у току првих деценија XIV века иконографија светачких ликова Саве Српског задржаће, уз извесна обогаћивања, и у доба након пропасти српске средњовековне државе.⁶⁷ У то доба појава представа светог Саве и светог Симеона Српског у иконопису на дасци, не утврђена у старијој уметности, постаје уобичајена појава.

Dragan Vojvodić

PATHS AND THE PHASES IN THE CREATION OF THE MEDIEVAL ICONOGRAPHY OF ST SAVA OF SERBIA

First of all, the paper considers the disputed rendering of St Sava in the scene of the Officiating Bishops in the Church of the Holy Apostles in Peć. Arguments are listed for the conclusion that there can be no question of this image representing St Sava the Sanctified. Most assuredly, it is the oldest posthumous depiction of St Sava of Serbia. Certain similarities of that image and other early depictions of St Sava of Serbia with representations of St. Sava the Sanctified are the result of painters relying on the portraits of the Jerusalem saint when they created the iconography of the first Serbian archbishop during the second half of the 13th-century. On the other hand, it turned out that in the main altar area of Sopoćani, apparently, the representations of three Serbian archbishops had not been accurately identified. The iconographic analysis leads to the conclusion that St Sava I and Arsenije were painted on the northern wall of the altar bay, and Sava II on the southern. Apart from the main altar area of the Holy Apostles church in Peć and Sopoćani, Sava I was also depicted in the composition of the Officiating Bishops in the prothesis of the Holy Apostles church in Peć, and in the parekklesion of St George in Sopoćani. In Arilje, St Sava of Serbia was represented in the row of the frontal figures of the Serbian archbishops in the western part of the nave. All the listed representations of Sava, painted before the end of the 13th-century belong to the first stage of creating his saintly iconography. At that time, St Sava of Serbia was portrayed

334, сл. 222, 223.

⁶⁷ О тим представама cf. Г. Суботић, *Иконографија светог Саве у време турске власти*, in: *Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање*, ed. В. Ђурић, Београд 1979, 343-354; В. Ј. Ђурић, *Одрицање од власти вере ради – Поводом слике св. Све у Ливи*, in: *Четиристо година манастира Лива*, ed. Ј. Р. Бојовић, Титоград 1991, 21-38; Ц. Грозданов, *Свети Симеон Немања и свети Сава у сликарској тематици у Македонији (XIV-XVII век)*, in: *Стефан Немања – свети Симеон Мироточиви. Историја и предање*, ed. Ј. Калић, Београд 2000, 319-343.

as a completely grey-haired old man, with a long, usually broom shaped beard, sometimes separated into two slightly rounded locks. None of the listed representations appear separately in the programme of wall paintings, but always form part of a broader liturgical or historical composition.

A new phase in the development of the iconography of St Sava of Serbia probably began towards the close of the 13th-century, yet it is only from the first decades of the 14th-century that it becomes easy to distinguish it quite clearly. At that time, representative depictions of St Sava were modeled according to the preserved portraits of the first Serbian archbishop, painted before his death in 1236. In the second phase, St Sava of Serbia was represented, almost without exception, as a middle-aged man with dark and only slightly graying hair, usually dressed in a sakkos, in a strictly frontal, hieratic posture. Sometimes, he was holding a cross studded with pearls and a handkerchief, and in one case, with a patriarchal kalyptra on his head. Therefore, the vestments and insignia of the contemporary Serbian ecclesiastical leaders, who strictly followed the Constantinopolitan liturgical traditions of the Palaiologan period, were applied in the saintly representations of St Sava. The image of St Sava, at that time, was usually seen to be separate from the more comprehensive liturgical and historical ensembles in the painted programmes. As a rule, Sava was only portrayed beside the image of his father, St Simeon, and the two of them were usually positioned in the western parts of the nave. From the second half of the 14th-century, when the cult of these two men had grown, their images were given a more prestigious programme position and thus, they appeared in the eastern parts of the nave.

